

Mgr Nowak Olga: Zachowek, rezerwa i roszczenia alimentacyjne – jak instytucje prawne służą ochronie rodziny w perspektywie prawnoporównawczej

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Wprowadzenie

Swoboda testowania jest jedną z rudymenarnych zasad prawa spadkowego. Jej celem jest zapewnienie spadkodawcy możliwości rozporządzania swoim majątkiem na wypadek śmierci w sposób dostosowany do okoliczności konkretnego przypadku²⁴⁴. Nie jest to jednak reguła niedoznajająca wyjątków. Należy podkreślić, że istnieje w granicach wyznaczonych jej przez porządek prawny²⁴⁵. Jako jedną z funkcji prawa spadkowego wskazuje się alimentację, zwaną także funkcją zaopatrzeniową prawa spadkowego, która wyraża się w zapewnieniu członkom najbliższej rodziny spadkodawcy środków utrzymania²⁴⁶. W różnych porządkach prawnych jest ona realizowana przez zastosowanie różnych instytucji prawnych.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie najczęściej występujących systemów mających na celu ochronę bliskich spadkodawcy i wskazanie ich cech charakterystycznych²⁴⁷. Należy oczywiście pamiętać, że w ramach poszczególnych porządków prawnych mogą być stosowane odbiegające od siebie rozwiązania szczegółowe, w zakresie na przykład osób uprawnionych do otrzymania przysporzenia, uwzględnienia przysługiwania prawa do uzyskania korzyści ze spadku od szczególnych cech uprawnionego czy też dopuszczalności kauteli socyniańskiej. O zakwalifikowaniu regulacji występującej w danym państwie do poszczególnych systemów decyduje sposób ochrony i rodzaj korzyści, jaki może otrzymać osoba uprawniona²⁴⁸. Jest to temat aktualny z uwagi na pojawiające się w doktrynie postulaty zmian zakresie obowiązującego w polskim porządku prawnym systemu ochrony interesów członków najbliższej rodziny spadkodawcy²⁴⁹.

²⁴⁴ S. Wójcik [w:] *System Prawa Cywilnego*, t. IV, red. J. S. Piątoski, Wrocław 1986, s. 173.

²⁴⁵ J. S. Piątoski, *Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1973, s. 110.

²⁴⁶ A. Dyoniak, *Ochrona rodziny w razie śmierci jednego z małżonków*, Warszawa-Poznań 1990, s. 5.

²⁴⁷ Opracowanie dotyczy systemów zachowku i rezerwy oraz rozwiązań o charakterze alimentacyjnym z uwagi na to, że są to modele powszechnie przyjęte w europejskiej kulturze prawnej.

²⁴⁸ M. Załucki, *Przyszłość zachowku w prawie polskim*, KKP nr 2/2012, s. 532.

²⁴⁹ Do niedawna pojawiały się wątpliwości, co do zgodności instytucji zachowku z Konstytucją. Jednak w wyr. z 25 VII 2013 (P 56/11, Dz.U. z 2013 r., poz. 1003) TK orzekł, że art. 991 k.c. jest zgodny z art. 64 ust. 1 w zw.

System zachowku

System zachowku, charakterystyczny dla regulacji typowo germańskich²⁵⁰, uznawany jest za metodę pośrednią między ustawową rezerwą a regułą pełnej swobody testowania²⁵¹. Wynika to z faktu, że spadkodawca jest uprawniony do dysponowania całym swoim majątkiem na wypadek śmierci²⁵². Nie ma prawnych ograniczeń zakładających wyłączenie możliwości rozrządzeń na rzecz osób niespokrewnionych określonych przedmiotów bądź też części majątku wchodzących do masy spadkowej. Spadkodawca decyduje o losie swojego majątku po śmierci. Z tego powodu w doktrynie istnieją spory co do tego, czy zachówek w istocie stanowi ograniczenie swobody testowania. Jak podkreśla się „przyznanie osobom (...) wierzytelności pieniężnej – bez możliwości domagania się udziału w spadku, czy też w poszczególnych jego składnikach – nie krępuje woli testatora w rozrządzeniu swoim majątkiem na wypadek śmierci”²⁵³. Biorąc pod uwagę jednak, że przysporzenie otrzymane przez osobę powołaną przez spadkodawcę do dziedziczenia nie pokrywa się z całokształtem majątku testatora należy uznać za uzasadnione twierdzenie, że „system zachowku *sensu stricto* nie przewiduje prawnych ograniczeń przysługującej spadkodawcy swobody w dysponowaniu majątkiem na wypadek śmierci, a tylko ograniczenia o charakterze ekonomicznym”²⁵⁴. System zachowku wykorzystywany jest między innymi w prawie polskim, niemieckim, austriackim, holenderskim i węgierskim²⁵⁵.

Zachówek został ukształtowany jako wierzytelność pieniężna, do której zastosowanie znajdują przepisy dotyczące zobowiązań. Osoby z najbliższej rodziny spadkodawcy podlegają

z art. 31 ust. 3 oraz art. 47 w zw. z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. A. Herbet wskazuje, że rozważyć należy zarówno obniżenie „progu” ochrony członków najbliższej rodziny spadkodawcy, zwiększając jednocześnie zakres swobody testowania, jak i ściślejsze stosowanie instytucji zachowku z sytuacją a majątkową uprawnionego, co w istocie stanowiłoby wprowadzenie systemu alimentacyjnego (A. Herbet, *O konstytucyjności instytucji zachowku*, [w:] *Rozprawy cywilistyczne. Księga pamiątkowa dedykowana Edwardowi Drozdowi*, red. M. Pecyna, J. Pisuliński, M. Podrecka, Warszawa 2013, s. 618). Zbliżone postulaty wysnuwa M. Załucki, który proponuje wprowadzenie w polskim systemie prawnym rozwiązań o charakterze alimentacyjnym i zsynchronizowanie ich z regulacją obowiązku alimentacyjnego zamieszczoną w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym (M. Załucki, tamże, s. 561). J. Biernat podkreśla, że jednak z punktu widzenia ochrony interesów członków najbliższej rodziny spadkodawcy najkorzystniejszym posunięciem byłoby zastąpienie systemu zachowku systemem rezerwy (J. Biernat, *Ochrona osób bliskich spadkodawcy w prawie spadkowym*, Toruń 2002, s. 134).

²⁵⁰ M. Załucki, jw., s. 97.

²⁵¹ A. Doliwa, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2007, s. 118.

²⁵² J. Biernat, jw., s. 67.

²⁵³ J. Kremis, K. Górską, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, Warszawa 2011, s. 1556.

²⁵⁴ J. Biernat, jw., s. 67.

²⁵⁵ M. Załucki *Wydziedziczenie w prawie polskim na tle prawnoporównawczym*, Warszawa 2010, s. 167.

ochronie prawnej, gdyż „pozbawieni korzyści ze spadku mocą rozrządzenia ostatniej woli spadkobiercy ustawowi (...) mają prawo do domagania się od spadkobierców zapłaty określonej sumy pieniężnej, która stanowi ułamkowe odzwierciedlenie ich potencjalnego udziału w spadku, tj. takiego, który odziedziczyliby, gdyby zostali powołani do spadku na podstawie ustawy”²⁵⁶. Ponadto jeżeli uprawniony nie otrzymał należnego mu zachowku bądź w postaci uczynionej przez spadkodawcę darowizny, bądź w postaci powołania do spadku, bądź w postaci zapisu, przysługuje mu przeciwko spadkobiercy roszczenie o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia zachowku albo do jego uzupełnienia²⁵⁷.

Członkowie najbliższej rodziny spadkodawcy nie mogą żądać wydania im części spadku ani poszczególnych przedmiotów wchodzących w jego skład, nawet tych o charakterze czysto sentymentalnym. Wynika to z faktu, że zachowku nie można utożsamiać ze spadkiem. Stanowi on swego rodzaju rekompensatę z tytułu wykluczenia od dziedziczenia majątku swojego bliskiego krewnego²⁵⁸. Na aprobatę zasługuje stwierdzenie, że „jest on w pewnym sensie zastępczą formą dziedziczenia, ma on bowiem zapewnić określonym podmiotom korzyści związane ze spadkobranie”²⁵⁹. Wynika to z faktu, iż „koncepcja zachowku (...) opiera się na założeniu, że osoby najbliższe spadkodawcy mają prawo do pewnej wartości spadku, ale nie mogą żądać dopuszczenia ich do dziedziczenia”²⁶⁰.

Ocena zastosowania systemu zachowku uzależniona jest od tego, czy przyznajemy prymat swobodzie testowania, czy też nacisk kładziemy na ochronę majątkowych interesów członków najbliższej rodziny spadkodawcy. Wśród cech zachowku, które należy oceniać jako pozytywne znajduje się niewątpliwie szeroki, w porównaniu do systemu rezerwy, zakres swobody przyznany spadkodawcy w dysponowaniu jego majątkiem na wypadek śmierci. Wynika to z faktu, że członkowie jego najbliższej rodziny uprawnieni są jedynie do określonej części wartości spadku i nie mogą dochodzić dopuszczenia do dziedziczenia²⁶¹. System zachowku nie wyłącza kompetencji spadkodawcy do decydowania o losie poszczególnych składników jego mienia, który może przekazać je innej osobie w drodze darowizny bądź zapisu. Pozostawia też możliwość niepozostawiania testamentu, czego

²⁵⁶ Tamże, s. 173.

²⁵⁷ Art. 991 § 2 k.c.

²⁵⁸ Wyr. NSA z 24 II 1999, III SA 7642/98, niepubl.

²⁵⁹ M. Ułamek, *Wysokość zachowku w polskim prawie spadkowym*, „Rejent” nr 1/2011, s. 79.

²⁶⁰ M. Załucki, *Wydzieziczenie ...*, s. 164-165.

²⁶¹ P. Książak, *Zachowek w polskim prawie spadkowym*, Warszawa 2010, s. 32.

konsekwencją będzie zastosowanie ustawowych reguł dziedziczenia. Zwykle w doktrynie duża swoboda pozostawiona spadkodawcy w dysponowaniu swoim majątkiem przedstawiana jest jako cecha mająca pozytywne konsekwencje jedynie dla spadkodawcy. Należy jednak zauważyć, że pociąga to za sobą w pewnych okolicznościach także pozytywne skutki dla osób uprawnionych do zachowku. Taka sytuacja ma miejsce na przykład gdy „uprawniony, który nie chce ze spadku korzystać, nie będąc spadkobiercą nie musi składać żadnych oświadczeń w celu uniknięcia dziedziczenia”²⁶². Roszczenie o zapłatę określonej wartości pieniężnej należy uznać za kompromis pomiędzy możliwością decydowania przez spadkodawcę o losie jego majątku na wypadek śmierci a prawem członków jego najbliższej rodziny do partycypowania w nim.

Kolejną niezaprzeczną zaletą systemu zachowku jest niewątpliwie to, że w wyniku realizacji uprawnień wskazanych w ustawie osób nie dochodzi do podziałów wchodzących w skład spadku całości gospodarczych takich jak gospodarstwa rolne czy przedsiębiorstwa²⁶³. Ukształtowanie zachowku jako wierzytelności pieniężnej pozwala na uniknięcie konieczności przeprowadzania podziału jednostek będących przedmiotem współwłasności. Właśnie to zdecydowało o przyjęciu systemu zachowku w obecnie obowiązującym kodeksie cywilnym. W trakcie prac nad nim zrezygnowano z proponowanego w projekcie nowej ustawy systemu rezerwy z powodu obawy, że jego wprowadzenie skutkowałoby powstaniem dużej ilości karłowatych gospodarstw rolnych²⁶⁴, co niekorzystnie wpłynęłoby na gospodarkę, opartej w znaczenie mierze na rolnictwie. Współcześnie zachowanie w całości kompleksów gospodarczych ma większe znaczenie w przypadku przedsiębiorstw, co związane jest ze zmianami strukturalnymi w gospodarce.

Jako zaletę systemu zachowku można także wskazać jego łatwiejsze praktyczne zastosowanie²⁶⁵. Związane jest to z możliwością rozwiązania sporu pomiędzy osobami powołanymi do dziedziczenia przez spadkodawcę i uprawnionym do zachowku w sposób mniej skomplikowany i szybszy, niż ma to miejsce w przypadku konieczności podziałów w

²⁶² M.-A. Zachariasiewicz, *Zachówek czy rezerwa? Głos w dyskusji nad potrzebami i kierunkami zmian polskiego prawa spadkowego*, „Rejent” nr 2/2006, s. 198.

²⁶³ Należy mieć jednak na uwadze, że w dużej ilości przypadków „zobowiązany do zaspokojenia roszczeń z tytułu zachowku, aby uwolnić się od obciążenia musi często zaciągać kredyty, a nawet spieniężyć część odziedziczony majątku” (J. Rezmer, *Zakres związanej z zachowkiem odpowiedzialności spadkobiercy*, Toruń 2002 s. 12-13).

²⁶⁴ J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe w kodeksie cywilnym PRL*, PiP nr 5-6/1965, s. 720.

²⁶⁵ J. Rezmer, jw., s. 13.

naturze czy likwidacji wspólnoty przez zbycie spadku²⁶⁶. Ponadto na członkach najbliższej rodziny spadkodawcy, otrzymujących zachowek w postaci określonej sumy pieniężnej, nie ciąży odpowiedzialność związana ze spadkiem²⁶⁷. Osoby te zobowiązane są jedynie do uiszczenia stosownego podatku²⁶⁸.

System zachowku obarczony jest także niezaprzeczalnymi wadami. Najczęściej chyba wskazywaną jest słabsza, niż w przypadku rezerwy, ochrona członków najbliższej rodziny spadkodawcy²⁶⁹. Jest to skutkiem konieczności dochodzenia swych praw na drodze procesu cywilnego²⁷⁰, w którym wygrana nie gwarantuje przecież wyegzekwowania przysługującego roszczenia. Taka konstrukcja może „prowadzić do pokrzywdzenia (...) słabszych, starszych, biedniejszych lub mniej zaradnych, których nie stać na proces, albo takich, którzy procesowanie się będą uważać za uwłaczające”²⁷¹.

Przedstawiciele doktryny wskazują, że ze względu na „automatyzm” w zastosowaniu instytucji zachowku wyłączona jest możliwość zgodnego z wolą spadkodawcy i wyznawanym przez niego systemem wartości przeznaczeniem majątku na rzecz wskazanych przez niego członków rodziny lub osób obcych²⁷². Decyzja spadkodawcy w tym zakresie jest często konsekwencją szczególnie bliskich stosunków łączących spadkodawcę z osobami spoza najbliższej rodziny²⁷³.

Ukształtowanie zachowku jako wierzytelności pieniężnej pociąga za sobą także inne konsekwencje mające wpływ na sytuację osób do niego uprawnionych. Istotne jest to, że „nie jest (...) korzystne w szczególności w czasach szybkiego spadku wartości pieniądza”²⁷⁴. Taka sytuacja miała miejsce na przykład w Polsce na początku lat osiemdziesiątych w okresie galopującej inflacji i poważnych perturbacji ekonomicznych, kiedy to z powodu niskiej siły

²⁶⁶ B. Kordasiewicz, [w:] *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna. Tom 2*, red. Z. Radwański, Warszawa 2008, s. 835.

²⁶⁷ Wynika to z faktu, że niezbędną przesłanką odpowiedzialności za długi spadkowe jest przymiot spadkobiercy (E. Skowrońska, *Odpowiedzialność spadkobierców za długi spadkowe*, Warszawa 1984, s. 106).

²⁶⁸ W Polsce jest to podatek od spadków i darowizn na podstawie Ustawy z 28 lipca 1983 r. o podatku od spadków i darowizn (tekst jedn.: Dz. U. Nr 142, poz. 1514 z późn. zm.) - E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki*, Warszawa 2007, s. 161-162.

²⁶⁹ J. Biernat, jw., s. 74.

²⁷⁰ M. Pogonowski, *Roszczenie z tytułu zachowku i jego realizacja*, MoP nr 16/2008, s. 857.

²⁷¹ M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 198.

²⁷² A. Herbet, jw., s. 606.

²⁷³ J. Biernat, jw., s. 75.

²⁷⁴ Z. Truszkowski, *Zachowek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, Kraków 1993, s. 15.

nabywczej pieniądza sumy uzyskiwane z tytułu zachowku były rażąco niskie²⁷⁵. Ponadto, jak wskazuje się, istnieje także ryzyko pokrzywdzenia osób uprawnionych do zachowku z uwagi na ewentualne problemy z realizacją roszczenia o zapłatę, które mogą pojawić się w związku z przedawnieniem bądź brakiem zabezpieczenia rzeczowego przysługującego im roszczenia²⁷⁶.

Osoby uprawnione do zachowku mogą napotkać także na problemy związane z ustaleniem wartości spadku, na podstawie której ma być obliczany zachówek. Jest to związane głównie z brakiem rzetelnych informacji o majątku spadkowym. Oszacowanie wartości zachowku może być także skomplikowane z powodu utrudnień związanych z określeniem wartości masy spadkowej w sytuacji gdy nie wiadomo jakie wierzytelności wchodzi w skład spadku albo czy zostały zrealizowane dziedziczone wierzytelności przyszłe lub takie, których możliwość wyegzekwowania budzi wątpliwości²⁷⁷. Wskazane wyżej okoliczności mogą mieć istotny wpływ na ustalenie wartości przedmiotu sporu, od której uzależniona jest właściwość rzeczowa sądu, wysokość opłaty sądowej lub dopuszczalność środka odwoławczego²⁷⁸. Zaniżone oszacowanie wartości spadku może skutkować zbyt niską wysokością zachowku, co związane jest między innymi z faktem, że sąd nie ma kompetencji do orzekania ponad żądanie powoda.

System rezerwy

Specyfika ograniczeń zastosowanych w systemie rezerwy różni się od tych, które charakteryzują system zachowku. Jak wskazują znawcy prawa spadkowego system rezerwy występuje najczęściej na świecie spośród omawianych rozwiązań²⁷⁹. Jest to rozwiązanie typowe w romańskich porządkach prawnych²⁸⁰. Jako przykłady państw stosujących system rezerwy można podać Francję, Szwajcarię, Włochy, Portugalię lub Ukrainę²⁸¹. W przeciwieństwie do systemu zachowku w tym przypadku nie ma wątpliwości, co do tego, że stanowi on prawne ograniczenie swobody testowania.

²⁷⁵ A. Szpunar, *Uwagi o obliczaniu wysokości zachowku*, „Rejent” nr 4/2002, s. 14.

²⁷⁶ J. Biernat, jw., s. 73-74.

²⁷⁷ M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 198.

²⁷⁸ E. Marszałkowska-Krześ, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2011, s. 99.

²⁷⁹ M. Załucki, *Wydzieziczenie ...*, s. 209.

²⁸⁰ M. Załucki, *Przyszłość ...*, s. 546.

²⁸¹ M. Załucki, *Wydzieziczenie ...*, s. 210.

Przepisy prawa pozwalają testatorowi na dysponowanie swym majątkiem na wypadek śmierci w znaczenie węższym zakresie niż w przypadku zachowku. Spadek podzielony jest na części: rozrządzalną, która może być swobodnie rozdysponowana przez spadkodawcę, i nierozrządzaną, co do której rozrządzenia są wyłączone²⁸². Jak wskazuje B. Kordasiewicz jest on zwany systemem rezerwy spadkowej, lub krótko systemem rezerwy, co podkreśla fakt, iż określona część spadku została zarezerwowana przez ustawodawcę dla osób nazywanych spadkobiercami koniecznymi²⁸³.

Wskazane wyżej rozwiązanie zostało zmodyfikowane w Hiszpanii. Klasyczny w systemie rezerwy podział na dwie części został zastąpiony tam trójpodziałem. Swobodne dyspozycje dozwolone są tylko w stosunku do części rozrządzalnej. Także w tym porządku prawnym występuje część nierozrządzana – *legítima*. Trzecia część spadku, czyli *mejora*, może być rozdysponowana przez testatora wedle jego uznania, lecz tylko na rzecz spadkobierców koniecznych. Niekiedy można spotkać się ze stanowiskiem, że powoduje to wyłamanie się z zasad rządzących systemem rezerwy²⁸⁴. Moim zdaniem nie jest to trafne stanowisko, ponieważ cechą decydującą o zakwalifikowaniu danej regulacji jest to, że osoby uprawnione są rzeczywistymi spadkobiercami²⁸⁵, co sprawia, że zostaje im przyznane zabezpieczenie rzeczowe. Takie rozwiązanie obowiązuje niewątpliwie w prawie hiszpańskim. Ponadto „system rezerwy zapewnia silniejszą ochronę praw członków najbliższej rodziny spadkodawcy, gdyż umożliwia im dojście do spadku w naturze”²⁸⁶.

Zakres ingerencji ustawodawcy w zakres przyznanej swobody jest bardzo szeroki, co potwierdza fakt, że „rezerwa powoduje (...) możliwość wzruszenia praworzeczowych skutków darowizn, dokonanych przez spadkodawcę nawet przed wielu laty przed otwarciem spadku”²⁸⁷. Celem takiego rozwiązania jest zagwarantowanie poszanowania praw członków rodziny spadkodawcy do przysługującego im przysporzenia.

Najistotniejszą cechą systemu rezerwy jest to, że „ pewne części ustawowych udziałów spadkowych uprawnionych z rezerwy są nienaruszalne, a ich pozbawienie może nastąpić tylko przy spełnieniu przesłanek wydziedziczenia, niegodności dziedziczenia lub przy

²⁸² P. Książak, jw., s. 30.

²⁸³ B. Kordasiewicz, jw., s. 831.

²⁸⁴ P. Książak, jw., s. 833.

²⁸⁵ Tamże, s. 31.

²⁸⁶ J. Rezmer, jw., s. 11.

²⁸⁷ B. Kordasiewicz, jw., s. 835.

zrzeczeniu się dziedziczenia”²⁸⁸. „Wielkość części rozrządzonej zależna jest od kategorii i ilości spadkobierców koniecznych, a przekraczając ją rozrządzenia spadkodawcy ulegają stosownemu zmniejszeniu”²⁸⁹, co można uznać za podobieństwo do systemu zachowku, w którym wysokość przysługującego osobie uprawnionej świadczenia uzależniona jest od tych samych kryteriów.

Niewątpliwie największą zaletą systemu rezerwy jest wysoki poziom ochrony jaki zapewnia on najbliższemu członkowi rodziny spadkodawcy. Osoby te mają status spadkobierców koniecznych, którzy wstępują w ogół przysługujących im praw z mocy samego prawa. Nie muszą oni borykać się ze wskazanymi przeze mnie wcześniej trudnościami napotykanymi przez osoby uprawnione do zachowku związanymi z realizacją przysługujących im praw.

System rezerwy, w porównaniu do zachowku, uważany jest za bardziej sprawiedliwy z punktu widzenia spadkobierców. Wynika to z faktu, że osoby uprawnione do przysporzenia z racji bliskich związków rodzinnych ze spadkodawcą jako spadkobiercy obarczeni są obowiązkami związanymi ze spadkiem w takiej samej mierze co pozostali spadkobiercy²⁹⁰. Tak samo jak oni ponoszą także ryzyko związane ze zmianą sytuacji gospodarczej. Ponadto w równej mierze mają prawa do poszczególnych przedmiotów wchodzących w skład spadku.

Jednakże immanentną cechą systemu rezerwy są trudności związane z podziałem nabytych przez spadkobierców, zarówno tych koniecznych, jak i tych wskazanych przez spadkodawcę, przedmiotów majątkowych. Związane jest to między innymi ze znacznym stopniem skomplikowania regulacji dotyczących dziedziczenia w państwach, które stosują system rezerwy. W doktrynie od lat podkreśla się, że „poprawne ustawowe unormowanie praw spadkobierców koniecznych w oparciu o system rezerwy jest zadaniem, które prawie że można porównać do kwadratury koła”²⁹¹. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest to, iż „system ten powoduje nazbyt ostre wsteczne działanie uprawnień dziedzica o charakterze prawnorzeczowym i to uprawnień nabytych *ipso iure*”²⁹².

W znacznej większości przypadków w systemie rezerwy będą wchodziły w grę animozje pomiędzy spadkobiercami testamentowymi i koniecznymi. Niejednokrotnie wrogość między nimi będzie następstwem rywalizacji między nimi nie tylko o pozostawiany

²⁸⁸ M. Załucki, *Wydziedziczenie ...*, s. 212-213.

²⁸⁹ J. Rezmer, jw., s. 10-11.

²⁹⁰ M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 196-197.

²⁹¹ J. Gwiazdomorski, *Rezerwa czy zachowek*, „Prawo i Życie” nr 12/1959, s. 3

²⁹² B. Kordasiewicz, jw., s. 835.

przez spadkodawcę majątek, lecz także o jego osobiste względy. W niektórych przypadkach nie jest możliwe działanie poza sferą emocji. Napięte stosunki pomiędzy spadkobiercami mogą prowadzić do pogorszenia się stanu spadku. Wynika to z faktu, że trudności w komunikowaniu się i wzajemna wrogość utrudniają zarządzanie majątkiem, który jest przecież przedmiotem współwłasności należącym do wszystkich spadkobierców.

Biorąc pod uwagę, że rezerwa spadkowa jest niejako przeciwieństwem zachowku, należy jako jedną z wad tego systemu wskazać konieczność podziału wchodzących w skład spadku całości gospodarczych. Rozczłonkowanie gospodarstw rolnych lub przedsiębiorstw zwykle wiąże się ze spadkiem wartości i potencjału gospodarczego poszczególnych części w stosunku do całości. Poza tym wyłączenie możliwości decydowania przez spadkodawcę o losie części nierozrządzałnej pociąga za sobą brak możliwości przekazania przez niego konkretnego kompleksu gospodarczego osobie, która posiada predyspozycje i kwalifikacje do kierowania nim. Najdalej idącą konsekwencją takiego stanu rzeczy może być upadek wchodzących do spadku gospodarstw rolnych lub przedsiębiorstw.

Zastosowanie systemu rezerwy spadkowej powoduje znaczną ingerencję w zakres przysługującej spadkodawcy swobody testowania. Z tego powodu może być postrzegane jako naruszenie prawa spadkodawcy do dysponowania własnym mieniem. Przedstawiciele doktryny często konstatują, że „ani sprawiedliwość, ani potrzeby gospodarcze nie wymagają aż takiego ograniczenia skuteczności rozrządzeń testamentowych, tym bardziej że większość spadkodawców wykorzystuje tę swobodę w sposób rozsądny, dopasowując dyspozycje do okoliczności i potrzeb własnej rodziny”²⁹³.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że w europejskich porządkach prawnych można zaobserwować tendencję do zmian w zakresie sposobu ochrony członków najbliższej rodziny spadkodawcy. W związku z postulatem zapewnienia spadkodawcy większej swobody w dysponowaniu majątkiem na wypadek śmierci zrezygnowano lub ograniczono zastosowanie systemu zachowku. Najdalej idące zmiany wprowadzono w Holandii, gdzie parlament odrzucił ideę nadawania członkom najbliższej rodziny spadkodawcy statusu spadkobiercy koniecznego. Obecnie ich uprawnienia przybierają postać wierzytelności wynoszącej równowartość połowy udziału, jaki przypadłby spadkobiercy koniecznemu w dziedziczeniu ustawowym²⁹⁴. Ta gruntowna zmiana weszła w życie 1 stycznia 2003 r.²⁹⁵. Z jednej strony

²⁹³ M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 197.

²⁹⁴ M. Pazdan, *Polsko-holenderska wymiana poglądów na temat prawa spadkowego*, „Rejent” nr 2/2006, s. 15.

osłabiona została w ten sposób pozycja osób uprawnionych do przysporzenia z majątku spadkodawcy poprzez odebranie im pozycji spadkobiercy, jednakże z drugiej należy zauważyć, że dochodzenie przez uiszczenia określonej sumy bywa zwykle mniej skomplikowane niż postępowanie działowe w systemie rezerwy. Nowe przepisy wprowadzone w Holandii umożliwiają ponadto aby testator rozrządził swym majątkiem w ten sposób, że osoby uprawnione przez ustawę do zachowku będą mogły otrzymać sumę pokrywającą lub uzupełniającą ich roszczenie dopiero po śmierci wskazanej osoby, która została uprawniona na przykład do określonych pożytków. Do tego czasu będą mogły domagać się zapłaty jedynie od innych, wzbogaconych na mocy testamentu, osób w zakresie, w jakim uszczupliło to ich zachowek²⁹⁶.

We francuskim porządku prawnym, który postrzegany jest jako modelowy przykład systemu rezerwy zaszły w ostatnim czasie bardzo poważne zmiany. Od 1 stycznia 2007 r. spadkobiercom koniecznym przysługuje co do zasady tylko roszczenie o wyrównanie im w pieniądzu należnego przysporzenia²⁹⁷. Zgodnie z art. 924 c.c. wyjątkiem jest sytuacja kiedy przedmioty, którymi spadkodawca rozporządził za życia nadal istnieją i są nieobciążone. W takiej sytuacji uprawniony może zdecydować w jakiej formie chce zrealizować swoje uprawnienia. Jako podstawowe cele tej reformy wskazuje się zapewnienie spadkodawcy większej swobody w rozrządzaniu majątkiem, usprawnienie zarządzania majątkiem spadkowym oraz przyspieszenie i uproszczenie podziału spadku²⁹⁸. Przedstawiciele doktryny wskazują jednak, że „mimo że reforma zbliżyła prawo francuskie do systemu zachowku, nie ulega wątpliwości, że konstrukcyjnie jest to nadal rezerwa²⁹⁹. Sytuacja ta może jednak już niedługo ulec zmianie ponieważ we Francji istnieje projekt zniesienia systemu rezerwy wyrażanego przy użyciu ułamków i zastąpienia go przez system zachowku przez obliczanie wartości udziałów spadkowych³⁰⁰.

²⁹⁵ B. E. Reinhartz, *Recent Changes in the Law of Succession in the Netherlands on the Road Towards a European Law of Succession*, [w:] *Netherlands Reports to the Seventeenth International Congress of Comparative Law*, red. J. van Erp, L. van Vliet, Utrecht 2006, s. 2.

²⁹⁶ Tamże, s. 8.

²⁹⁷ P. Książak, jw., s. 31.

²⁹⁸ S. van Erp, *New Developments in Succession Law*, EJCL 13.1, 2007, s. 8.

²⁹⁹ P. Książak, jw.

³⁰⁰ M. Pazdan, jw., s. 15

System alimentacyjny

Do tej rozległej kategorii zaliczyć można szereg różnorodnych rozwiązań zastosowanych w państwach, w których „ochrona osób najbliższych realizowana jest nie poprzez stałą rezerwę czy zachówek, lecz przyznanie roszczeń lub praw o różnym zakresie i charakterze, jeśli tego wymaga ich sytuacja osobista czy majątkowa”³⁰¹. Analizując przepisy obowiązujące w poszczególnych państwach gwarantujących w ten właśnie sposób zabezpieczenie interesów bliskich spadkodawcy można dojść do wniosku, że ich główną zaletą jest możliwość dostosowania rozrządzeń testamentowych lub reguł dziedziczenia ustawowego do rzeczywistych relacji międzyludzkich oraz sytuacji ekonomicznej uprawnionych podmiotów. Jak podkreśla się w literaturze system alimentacyjny posiada też swoje wady, gdyż „stanowi źródło długotrwałych oraz kosztownych procesów”³⁰².

Aby lepiej zrozumieć istotę tego systemu warto przeanalizować rozwiązania zastosowane w angielskim porządku prawnym. Przedstawiciele doktryny często zajmują się nim z uwagi na „istotne różnice w porównaniu z rozwiązaniami kontynentalnymi oraz wpływ, jaki wywiera współcześnie na prawo krajów nieeuropejskich”³⁰³. Funkcjonowanie systemu alimentacyjnego, nazywanego także niekiedy *discretionary adjustive power*³⁰⁴, reguluje Inheritance (Provision For Family and Dependands) Act 1975. W angielskim porządku prawnym możemy teoretycznie mówić o nieograniczonej swobodzie testowania. W praktyce jednak „sądy mogą (...) dowolnie zmienić postanowienia testamentu, w którym nie zabezpieczono, bądź uczyniono to w sposób niewłaściwy, pewnych kategorii osób”³⁰⁵. Zgodnie z Inheritance Act 1975 do grupy tej zaliczmy żyjącego małżonka lub partnera³⁰⁶, byłego małżonka, który nie zawarł ponownego związku małżeńskiego, dzieci spadkodawcy, każdego, kto był faktycznie traktowany przez spadkodawcę jak dziecko rodziny oraz inne osoby, które były przez niego utrzymywane³⁰⁷. W 1995 wskazany katalog został poszerzony o osoby prowadzące ze spadkodawcą wspólne gospodarstwo domowe, jeżeli mieszkały z nim

³⁰¹ P. Księżak, jw., s. 35.

³⁰² M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 190.

³⁰³ Tamże, s. 187.

³⁰⁴ Tamże.

³⁰⁵ H. Hiram, *New Developments in UK Succession Law*, EJCL 10.3/2006, s. 9.

³⁰⁶ Kategoria dodana na mocy Civil Partnership Act 2004 (wszedł w życie w 2005 r.), zgodnie z którym związek partnerski to usankcjonowany prawem związek osób tej samej płci, który został zarejestrowany w drodze odpowiedniej procedury.

³⁰⁷ Zarówno całkowicie, jak i częściowo.

jak małżeństwo przez okres co najmniej 2 lat przed jego śmiercią. W orzecznictwie wskazano, że analizując tą ostatnią kategorię „sąd powinien zadać sobie pytanie czy w opinii rozsądnej osoby, postrzegającej w sposób normalny, dwie osoby żyły ze sobą jak mąż i żona. Podczas rozpatrywania tej kwestii nie powinno się pomijać wielopłaszczyznowego charakteru związku małżeńskiego”³⁰⁸.

Od zaklasyfikowania do jednej ze wskazanych wyżej kategorii zależy to, jakie przysporzenie może zostać przyznane przez sąd. Istotną kwestią jest, że „co do zasady tylko małżonkowi”³⁰⁹ przysługuje zabezpieczenie odpowiednie (takie, jakie mu przystoi w świetle okoliczności danej sprawy), pozostali mogą się domagać jedynie zabezpieczenia rozsądnie (w danych okolicznościach) potrzebnego do ich utrzymania”³¹⁰. Orzecznictwo precyzuje, że oznacza to wyłącznie przysporzenie, „które, bezpośrednio lub pośrednio, umożliwi wnioskodawcy ponoszenie w przyszłości kosztów codziennego życia w standardzie dla niego odpowiednim”³¹¹. Nie chodzi tutaj o zaspokajanie wszelkich potrzeb wnioskodawcy, gdyż zabezpieczenie takie „nie oznacza wszystkich dóbr i korzyści, które mogą być ogólnie uważane za rozsądnie pożądane”³¹².

Analizując porządek dziedziczenia pod kątem właściwego uwzględnienia w nim osoby wnioskodawcy „sąd weźmie pod uwagę wszystkie okoliczności (...), w szczególności majątek i potrzeby finansowe wnioskodawcy bądź spadkobiercy, obowiązki i zobowiązania spadkodawcy wobec każdego z wnioskodawców bądź spadkobierców, wielkość i charakter majątku spadkodawcy netto, wszelką fizyczną i psychiczną niepełnosprawność każdego z wnioskodawców bądź spadkobierców, a także postępowanie nie tylko wnioskodawcy, lecz również innych osób”³¹³. Wynika z tego, że pod uwagę bierze się całość okoliczności dotyczących danej sprawy, także te które nie dotyczą bezpośrednio wnioskodawcy.

Sądom przyznano bardzo szerokie kompetencje mające na celu odpowiednie ukształtowanie stosunków wynikających z dziedziczenia. Istotne jest, że „na mocy Inheritance (...) Act 1975 sąd może zmienić, w całości bądź w części, warunki ustawowego

³⁰⁸ Wyr. w sprawie *Re Watson* [1999] 1 Family Law Reports, s. 878.

³⁰⁹ I partnerowi.

³¹⁰ M.-A. Zachariasiewicz, jw., s. 188.

³¹¹ Wyr. w sprawie *Re Dennis* [1981] 2 All England Law Reports, s. 140.

³¹² Wyr. w sprawie *Re Coventry* [1980] Ch, s. 461.

³¹³ R. Probert, *Provision for Family and Dependents*, [w:] *Family Law in England and Wales*, Kluwer Law International 2011, s. 227-228.

porządku ustanowionego w Administration of Estates Act 1925³¹⁴. Może nastąpić to w sytuacji gdy „uzna to za słuszne tak samo jak w przypadku dziedziczenia testamentowego”³¹⁵. Przejawem dyskrejonalnej władzy sędziowskiej jest to, że „w przypadku uwzględnienia wniosku, sąd może nakazać różnego rodzaju finansowe zabezpieczenia z majątku spadkowego, włącznie z zapłatą świadczeń okresowych lub określonej sumy w całości, przeniesieniem własności określonego przedmiotu ze spadku (np. domu) lub zbyciem własności na rzecz wnioskodawcy”³¹⁶.

Możliwość ingerowania przez sąd w stosunki prawne związane z masą spadkową nie wyczerpuje się w kompetencji modyfikowania porządku dziedziczenia bądź nakazania dokonania określonych przysporzeń na rzecz wnioskodawcy. Istotne jest to, „że sąd może korygować nieodpłatne czynności prawne, których celem było obejście przepisów ustawy, zdziałane w ciągu 6 lat przed śmiercią spadkodawcy”³¹⁷.

Powyższy przykład ilustruje istotę systemu alimentacyjnego, którego głównym celem jest zapewnienie środków utrzymania osób najbliższych spadkodawcy przy zagwarantowaniu możliwie najszerszy zakres swobody testowania. Charakter przyjętych w nim rozwiązań sprawia, że pozwala on na zaspokojenie potrzeb członków najbliższej rodziny spadkodawcy w sytuacji, gdy rzeczywiście tego potrzebują z uwagi na sytuację majątkową lub osobistą. W takim przypadku sąd ma możliwość wyboru najkorzystniejszego rodzaju przysporzenia. Pozwala to na zapewnienie najszerszego z prezentowanych systemów zakresu poszanowania woli spadkodawcy. Oczywiście na osobie ubiegającej się o korzyść ze spadku ciąży jednocześnie ciężar dowodu, że takiego przysporzenia potrzebuje.

Podsumowanie

Nie jest możliwe dokonanie jednoznacznej oceny wskazanych przeze mnie wyżej wymienionych instytucji prawnych mających na celu ochronę interesów członków najbliższej rodziny spadkodawcy. Warto zauważyć tendencję w europejskich porządkach prawnych do przyjmowania rozwiązań, które mają na celu zapewnienie realizacji zasady swobody testowania. Jak już wskazywałam wyżej także w polskiej doktrynie pojawiają się postulaty

³¹⁴ H. Hiram, jw., s. 12.

³¹⁵ Tamże, s. 10.

³¹⁶ The Law Commission, *Intestacy and Family Provision Claims on Death*, Londyn 2011, s. 17.

³¹⁷ P. Książak, jw., s. 36.

zastąpienia systemu zachowku rozwiązaniami o charakterze alimentacyjnym. Trudno stwierdzić, czy znajdą one odzwierciedlenie w rzeczywistości.

W mojej ocenie wprowadzenie w polskim porządku prawnym tego typu rozwiązań byłoby korzystne. Z jednej strony pozwoliłoby na zapewnienie w szerokim zakresie swobody testowania, z drugiej zaś ochroniłoby członków najbliższej rodziny spadkodawcy w sytuacji, gdy sytuacja tych osób uzasadniałaby przyjęcie, że tym osobom potrzebna jest pomoc w postaci przysporzenia ze spadku. Należy mieć na uwadze okoliczności takie jak zwiększanie się statystycznej długości życia, co powoduje, że coraz częściej spadkodawca nie pozostawia małoletnich zstępnych, którzy nie są w stanie utrzymać się samodzielnie. W związku z tym obowiązujące regulacje prawne nie muszą już tak mocno koncentrować się na funkcji alimentacyjnej.

Niewątpliwą zaletą, która przemawia za wprowadzeniem do polskiego porządku prawnego systemu alimentacyjnego jest możliwość dostosowania przez sąd rodzaju przysporzenia do okoliczności konkretnego przypadku. Rozwiązanie to pozwoliłoby na zapewnienie koniecznej ochrony osobom uprawnionym przy zachowaniu szerokiego zakresu swobody testowania.

Bibliografia:

1. Biernat J., *Ochrona osób bliskich spadkodawcy w prawie spadkowym*, Toruń 2002.
2. Doliwa A., *Prawo spadkowe*, Warszawa 2007.
3. Dyoniak A., *Ochrona rodziny w razie śmierci jednego z małżonków*, Warszawa-Poznań 1990.
4. Erp S., *New Developments in Succession Law*, EJCL nr 13.1/2007.
5. Gniewek E. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa 2011.
6. Gwiazdomorski J., *Prawo spadkowe w kodeksie cywilnym PRL*, PiP nr 5-6/1965.
7. Gwiazdomorski J., *Rezerwa czy zachówek*, „Prawo i Życie” nr 12/1959.
8. Herbet A., *O konstytucyjności instytucji zachowku*, [w:] *Rozprawy cywilistyczne. Księga pamiątkowa dedykowana Edwardowi Drozdowi*, red. M. Pecyna, J. Pisuliński, M. Podrecka, Warszawa 2013.
9. Hiram H., *New Developments in UK Succession Law*, EJCL nr 10.3/2006.
10. Księżak P., *Zachówek w polskim prawie spadkowym*, Warszawa 2010.
11. Marszałkowska-Krześ E., *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2011.

12. Pazdan M., *Polsko-holenderska wymiana poglądów na temat prawa spadkowego*, „Rejent” nr 2/2006.
13. Piątowski J. S. (red.), *System Prawa Cywilnego*, t. IV, Wrocław 1986.
14. Piątowski J. S., *Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1973.
15. Pogonowski M., *Roszczenie z tytułu zachowku i jego realizacja*, MoP nr 16/2008.
16. Probert R., *Provision for Family and Dependents*, [w:] *Family Law in England and Wales*, Kluwer Law International 2011.
17. Radwański Z. (red.), *System prawa prywatnego. Prawo cywilne – część ogólna*. Tom 2, Warszawa 2008.
18. Reinhartz B. E., *Recent Changes in the Law of Succession in the Netherlands on the Road Towards a European Law of Succession*, [w:] *Netherlands Reports to the Seventeenth International Congress of Comparative Law*, red. J. van Erp, L. van Vliet, Utrecht 2006.
19. Skowrońska E., *Odpowiedzialność spadkobierców za długi spadkowe*, Warszawa 1984.
20. Skowrońska-Bocian E., *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta. Spadki*, Warszawa 2007.
21. Szpunar A., *Uwagi o obliczaniu wysokości zachowku*, „Rejent” nr 4/2002.
22. The Law Commission, *Intestacy and Family Provision Claims on Death*, Londyn 2011.
23. Truszkowski Z., *Zachowek ze spadku obejmującego gospodarstwo rolne*, Kraków 1993.
24. Ułamek M., *Wysokość zachowku w polskim prawie spadkowym*, „Rejent” nr 1/2011.
25. Ureba A.A., *Protuario del abogado. Edición 2007*, Wolter Kluwer España 2007.
26. Zachariasiewicz M. A., *Zachowek czy rezerwa? Głos w dyskusji nad potrzebami i kierunkami zmian polskiego prawa spadkowego*, „Rejent” nr 2/2006.
27. Załucki M., *Przyszłość zachowku w prawie polskim*, KKP nr 2/2012.
28. Załucki M., *Wydziedziczenie w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2010.

